

Helgi Hallgrímsson

Grjótbrúin á Jöklu við Selland

– einstætt náttúruundur

Því hefur löngum verið trúað að náttúrlegar bergbrýr, svonefndir *steinbogar*, hafi verið á ýmsum vatnsföllum, þar á meðal á Jökulsá á Dal, og af því sé dregið auknefni hennar, *Jökulsá á Brú*. Tveir staðir hafa helst verið orðaðir við þetta, þ.e. við bæinn Brú, sem hugsanlega er kenndur við steinboga, og við bæinn Selland, innst í Jökulsárhlið. Fornsögur geta um brú á efta staðnum, án frekari skýringa, og munnmæli segja þar hafa verið steinboga, er hafi hrapað á 17. eða 18. öld. Á neðra staðnum er örnefnið *Steinbogi*, og þar getur enn að líta náttúrlega grjótbrú sem á engan sinn líka hérlandis.

Pann 14. ágúst 2008 skoðaði ég þetta náttúrufyrirbaeri í gili Jökulsár á Dal, innan og neðan við Selland. Þegar lítið er í ánni, eins og nú eftir virkjun hennar, rennur hún þarna í þróngum bergstokki undir allstóra grjóturð, er myndar breiða og greiðfæra brú yfir hana. Þessi staður heitir *Steinbogi* eða *Þröngr*, hann er utan og neðan við fornþýlið *Slútargerði* og rétt fyrir innan áberandi höfða er gengur fram að gilinu, með skógi vaxinni hlíð eða hvammi, gilsmegin. Höfðinn er ekki nafngreindur í örnefnaskrá, en vel mætti kenna hann og hvamminn við Steinbogann. (Örnefnið Sláttuhöfði á við melkoll nokkru utar).

Áður en Jöklu var breytt með Kárahnjúkavirkjun 2007 gat verið svipað ástand þarna seinni part vetrar, þegar jökulvatn var í lágmarki. Páll Pálsson, frændi minn, lýsti því býsna skáldlega, í ritgerð sinni: *Um steinboga og trébrýr á Jökulsá á Dal*, í Afmælisriti U.M.F.J. 1985, bls. 84-87. Skarphéðinn G. Þórisson tók þar ágætar myndir í apríl 1997, og birtist ein þeirra í Glettingi 12 (1), 2002. Ég hafði áður skoðað gilið þarna að sumarlagi 1992 og 1999. Í Þrónginni sást þá ekki annað en voldugt straumkast eða flúð.

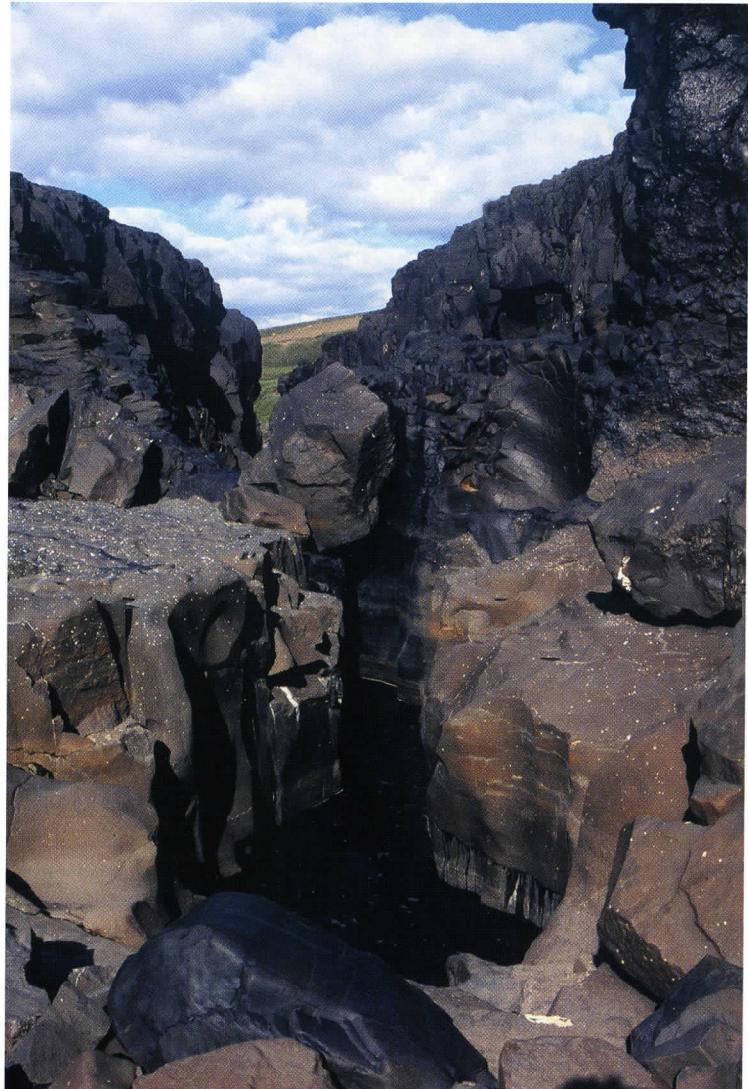
Jöklu rennur þarna í tvöföldu gili. Efri hluti er á að giska 100 m víður, og um 50 m djúpur, og í vesturhlíð hans er „Steinbogahvammur“. Neðri hlutinn er 10-20 m breiður og álíka djúpur klettastokkur, með jafnháum börmum beggja vegna, og fór án langt með að fylla hann í summarvöxtum áður fyrr. Innantil þrengist hann og þar gengur um 10 m breið brík skáhalla yfir gilið í N - S stefnu, úr smákornóttu, dökku basalti, óreglulega þverstuðluðu. Pennan stað kallar Páll Pálsson *Þröngr*, en í örnefnaskrá Gilja nefnist hann *Þrengsli*. Í örnefnaskrá Fossvalla (Sellands) er örnefnið *Steinbogi* sagt vera á þessum slóðum í gilinu og fylgir þessi skýring: þar fellur án undir þegar lítið er í henni, og hefur verið farið yfir ána hér.“ Er augljóslega átt við grjótbrúna, sem er stutt fyrir innan Þróngina.

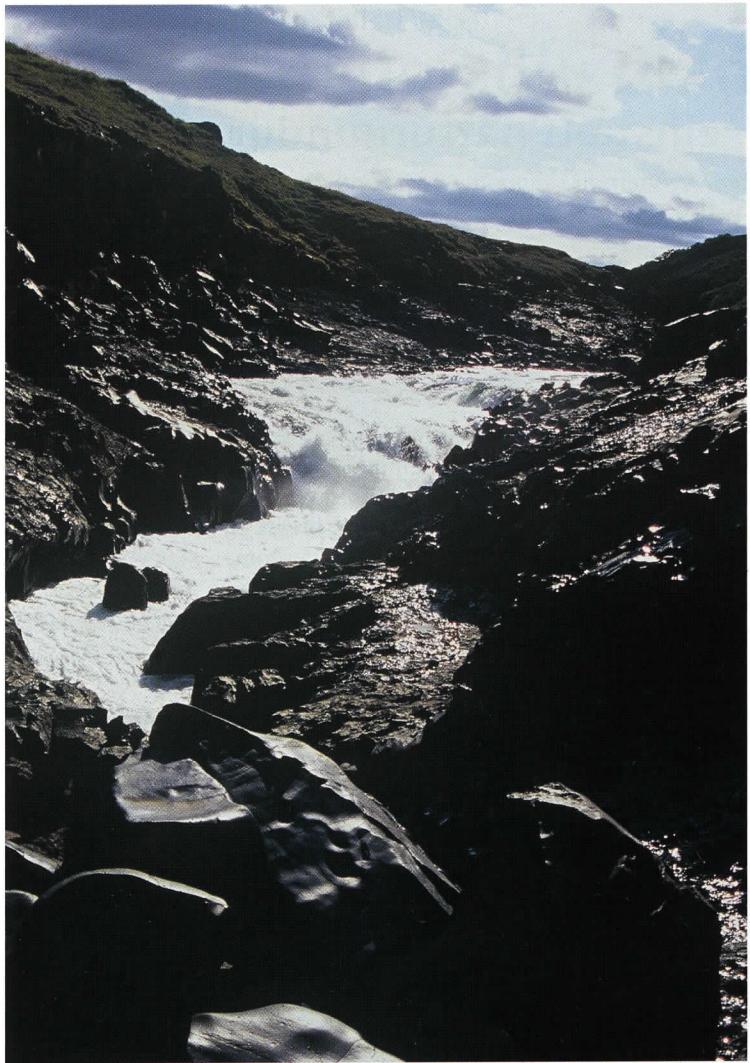
Eftir botni neðri gilhlutans, innantil, liggar renna eða ræsi, um 100 m langt og aðeins einn til tveir metrar á breidd, en um dýpt þess er lítið

vitað, því að það er alltaf nær fullt af vatni. Páll reyndi að mæla dýpið hjá Þrónginni, og taldi það geta verið um 20 m, sem ekki er ólíklegt, því að það rúmar nú alla ána eftir að henni var breytt. Á börmunum eru skessukatlar af ýmsum stærðum, flestir um hálfur til einn metri í þvermál og álíka djúpir. Ræsið er allt í smákrókum og hálfhringlagu innskot eru viða inn í barma þess. Því verður að álykta að það hafi grafist sem röð af skessukötlum

,Skessuleikvalan' á þrónginni og ræsið milli hennar og brúar. Hér má sjá hvernig ræsið hefur myndast sem röð af skessukötlum.

Höfundur tók myndir sem birtast með greininni.

Flúð og
straumstengur
innan við
grjótbrúna.

undir fossi, sem þarna hafi verið, og étið sig áfram upp eftir farveginum, eins og fossar gera gjarnan. Þessi foss getur varla hafa verið lægri en 10 m, eftir virkni hans að dæma. Þá hefur gilið fyrir ofan verið að sama skapi grynnra en það er nú.

Þetta leiðir hugann að þjóðsögu einni, er birtist í safnritinu Grímu hinni nýju, 5. bindi, bls. 154–159, en þar segir frá óvætti nokkurri er grandaði tveimur selstúlkum og átti heima undir fossi í Jöklu nálægt seli frá bænum Fossi Á Jökuldal, sem annars er óþekktur. Páll gat sér til að selið væri Slútargerði og Fossbærinn hefði verið þar sem nú er Selland.

Ræsið heldur áfram innan við Þróngina, og er þar á 30–35 m löngu stykki alveg hulið af grjóturð. Þar má nú oftast ganga yfir ána þurrum fótum. Innan við þessa grjótbrú kemur ræsið aftur í ljós, svipað að breidd og lögun, og þar streymir vatnið inn í það, úr grunnri og snarhallandi rennu, um 30 m langri, sem endar við dálítinn flúðfoss, um tveggja metra háan. Þarna liggja tvær bríkur með stuttu bili yfir gilið, með sömu stefnu og sú fyrrnefnda.

Í Þrónginni hefur um tveggja metra langur og meters breiður steindrangur skorðast rammlega, þvert yfir ræsið. Samkvæmt grein Páls hefur það gerst eftir 1967. Hann kallar þetta "skessuleikvölu" með hliðsjón af gömlu tröllatrúnni. Önnur álíka steinvala er yfir ræsinu utan við Þróngina, og við innri enda grjótbrúar er sú þriðja, heldur minni. Við ytri enda ræsisins er langur og djúpur hylur í ánni, eflaust fosshylur að uppruna.

Urðarbrúin er stórgrýtt, og eru sumir steinar svartir og sléttfægdir af sandburði árinnar, en aðrir lítið slípaðir. Það getur bent til þess að brúin sé stöðugt að endurnýjast, en engar heimildir finnast um hvenær meginurðin féll. Grjótið virðist aðallega hafa brotnað úr austurbarmi gilsins, en þar eru stórar skvompur og skútar inn undir bergið, og haugur af stórgrýti framan við ysta skútann. Þeir hafa grafist í grábrúnt berglag, sem er alsett hvítum holufyllingum með geislasteinum. Yfir því er mun þéttara og dekkra berglag, 5–10 m þykkt, óreglulega stuðlað. Er brúargrjótið mestallt úr því komið. Þessi mismunandi berglög hafa skapað skilyrði til fossmyndunar, þar sem holótta bergið hefur grafist hraðar, og fossbrún myndast við undangröft þess. Á lagamótum eru stórar holur, sumar með grænu leirbergi utanmeð. Ekki heyrist í ánni undir grjótbrúnni, en við ytri enda hennar má greina soghljóð, og þar koma stórar loftbólur upp úr vatninu, sem mynda froðukennit mor á yfirborði í vikum. Austan megin í gilinu er hrafnslaupur, þar vex eyrarrós á stangli, og mikil af tófugrasi í klettum, sem víða eru litaðir af myrrarauða.¹

Mér er ekki kunnugt um neina jarðmyndun í nokkurri stórá á Íslandi, er samsvarar þeim náttúrusyrrbærum er hér var lýst. Grjótbrúin er stutt frá hringveginum, og myndi eflaust draga til sín fjölda ferðalanga ef hún yrði kynnt almennilega. Þá er Jökulsárgilið á þessum slóðum fagurt og fjölbreytt, með ríkulegum skógar- og blómgróðri, sem gaman er að skoða, og nokkru utar fellur Hvammsá í fossi ofan í gilið. Gilið er á opinberri náttúruminjaskrá og er talið í næsthæsta verndarflokki í Náttúrumæraskrá Fljótsdalshéraðs, 1998 /2008. Þar eru Þróngin og grjótbrúin talin í hæsta flokki. Gera þarf útskot á þjóðveginn ofan við Steinbogahöfða og setja upp skilti er vízar ferðamönnum á Þróngina, og leggja mætti stíg meðfram gilinu að vestan, frá Jökulsárbrú og inn að Deild, til að auðvelda skoðun á gilinu.

Hindrar grjótbrúin laxagöngur?

Vegna laxaræktar í Jöklu, sem Þróstur Elliðason og nýlega stofnað Veiðifélag um Jökulsá á Dal standa fyrir, hefur komið til tals að grjótbrúin við Þróngina muni hindra eða koma í veg fyrir göngur laxa upp eftir ánni. Undanfarin tvö

sumur hefur gönguseiðum verið sleppt í nokkrar af þverám Jöklu og í fáeinrar tilbúnar sleppitjarnir, með þeim árangri að sl. sumar veiddust nokkrir tugir laxa í neðri þveránnum, en enginn ofan við Selland. Þar hefur heldur ekki veiðst sjóengin bleikja, svo vitað sé. Þann 16. ágúst sl. fóru veiðifélagsmenn að Prönginni til að gá að laxi í hylnum fyrir neðan grjótbrúna. Þeir sáu nú laxa í hylnum, og héldu að þeir hefðu getað verið fleiri. Það þykir þeim ótvírátt merki um að þarna sé um hindrun að ræða fyrir laxinn. Að vísu rennur áin yfir brúna þegar í hana kemur yfirfallsvatn úr Háslóni, en það hefur byrjað að renna um miðjan ágúst undanfarin sumur. Óvist er hvort laxinn kann að nota sér þá uppgönguleið.

EKKI ER HÆGT AÐ SLÁ Því FÖSTU AÐ Í SJÁLFU RÆSINU SÉ MIKIL FYRIRSTAÐA FYRIR GÖNGUFISK. EFTIR Því VATNSMAGNI, SEM ÞAR RENNUR, VIRÐIST ÞAÐ EKKI LÍKLEGT. ÞAR SEM RENNAN ER SVO MJÓ MÁ ÆTLA AÐ STÓRIR STEINAR HAFI BRÚAÐ HANA ÞEGAR URÐIN MYNDÄÐIST FYRST, LÍKT OG SJÁ MÁ VIÐ BÁÐA ENDA HENNAR, EN SMÆRRI STEINAR HAFI ANNAÐHVORT FALLIÐ TIL BOTNS, EÐA ÁIN HREINSAÐ ÞÁ BURTU. ÞETTA MÆTTI KANNA MEÐ KÖFUN INN Í RENNUNA, NORÐAN FRÁ, EÐA MEÐ LJÓSMYNDAVÉL Á STRENG. HUGSANLEGT ER AÐ GÖNGUFISKUR FÆLIST SVO LANGAR JARÐBRÝR, T.D. VEGNA MYRKURS.

EINNIG ER Á ÞAÐ AÐ LÍTA, AÐ OFAN (INNAN) VIÐ GRJÓTBRÚNA TEKUR VIÐ ALLLANGUR OG SAMFELLDUR, HVÍFYSSANDI STRAUMSTRENGUR, SEM ENDAR Í TVEGGJA ÞREPA FLÚÐ, EINNIG MEÐ MIKLU STRAUMKASTI, ÁN ÞESS AÐ NOKKUR HYLUR SÉ ÞAR Á MILLI FYRIR LAXINN AÐ HVÍLAST. ÞETTA TELUR GUÐMUNDUR ÓLASON Á HRÓLFSSTÖÐUM, SEM ER Í STJÓRN VEIÐIFELAGSINS, AÐ

líkendum vera meiri hindrun fyrir göngulax en sjálf grjótbrúin, og get ég vel samsinnt því. Úr því mætti baeta með því að útbúa einn eða two hylli á þessari leið, og þarf það ekki að skemma grjótbrúna eða valda miklu raski. Varla er tæknilega mögulegt að sprengja upp grjótbrúna, en hugsanlega má tína steinana upp með krana. Að gera vatnsrás eða „laxastiga“ meðfram urðinni væri tæknilega mjög erfitt. Allar slíkar aðgerðir myndu eyðileggja urðarbrúna og Pröngina sem náttúrufyrirbæri.²

Urðarbrúin á Jöklu við Steinboga (Pröng), séð út eftir gilinu.

Tilvísanir

1. Við Hvammssárfoss, um 250 m utan við Pröngina, ganga klettanef fram í gilið beggja vegna og mynda aðra pröng. Þar telur Páll Pálsson að hin upprunalega steinbrú hafi verið, og þar eigi að staðsetja örnefnið Steinbogi, sem getið er í örnefnaskrá Fossvalla. Byggir hann það m.a. á óljósum ummælum í skránni. („Þetta er á móti Hvammá“). Sú umsögn skrárinnar, sem fyrir var vitnað til, tekur þó fyrir allan vafa um að átt sé við grjótbrúna. Álitur Páll að þarna hafi verið gatklettur sem áin rann í gegnum þegar hún var lítl, en líka yfir hann í vöxtum og myndaði foss, og útskýrir þannig fosslýsingu þjóðsögunnar í Grímu. Þessi steinbogi hafi þó notast lítt, vegna erfiðs aðgengis.
2. Eftir skoðunarferð mína í ágúst sl. sendi ég Aðalsteini Aðalsteinssyni, formanni Veiðifélags Jöklu, erindi með efni þessarar greinar. Stjórnin fjallaði um erindið á fundi 14. nóv. sl. og var eftirfarandi bókun gerð: „Menn ræddu allmikið um þessa hindrun, sem ekki er vitað til að neinn lax hafi komist upp fyrir, svo menn víti, en það er þó ekki fullkannað. Fundarmenn urðu sammála um, að það verði að leita allra leiða til þess að ná göngufiskinum upp fyrir þessa hindrun, og skoða það sem fyrst næsta vor, hvort hægt er að gera fiskigengt um fyrirbærið og þá með sem minnstum spjöllum á þessari náttúrusmið.“